

**TÜRKÇEDE ÇİFTE EDİLGENLİK KAVRAMI ÜZERİNE BİR
ARAŞTIRMA**
Mehmet ÇİÇEK

Abstract:

This paper investigates the behaviour and acceptance of consecutive utilization of two passive suffixes in Turkish: { -In } and { -Il }. In Turkish both transitive and intransitive verbs can combine with the passive and/or double passive suffixes (e.g. *ev-ø sat-il-di-ø*, *ev-e gid-il-di-ø*; *bu uğurda öl-ün-ül-dü-ø*, *belgeler i ste-n-il-di-ø* etc.). In the text below, we will try to see if some forms which have two passive suffixes (such as *söyle-n-il-di* 'it has been told', *ye-n-il-di* 'it has been eaten') are identical to these ones having only one passive suffix such as *söyle-n-di-ø* 'it has been told', *ye-n-di-ø* 'it has been eaten'.

Anahtar sözcükler:

dönüşlülük, edilgenlik, çifte edilgenlik, öznesiz çatı, sözceleme kuramı

0. Giriş

Bilindiği üzere öznenin söylenmek istenmediği ya da nesnenin, yapılan işin öncelendiği durumlarda edilgen yapılardan yararlanır:

1/ a- Yemek *ye-n-di-ø*. b- Yemek *ye-n-il-di-ø*.

Yukarıdaki örneklerde önemli olan, söylenmek istenen, yemeği kimin yediği değil yemeğin yenilmiş olmasıdır.

Biz bu çalışmada X *ye-n-di-ø* // X *ye-n-il-di-ø* karşıtlığı üzerinde duracak; ilk bakışta aynı gibi gözükken bu yapıların farklılıkları bulunup bulunmadığını sorgulayacağız.

1. Ana Çizgileriyle Edilgenlik Kavramı

Türkçe sesçil (İng. *Phonetic*; Fr. *Phonétique*) bir dildir. Büyük / küçük ünlü uyumu, ünlü / ünsüz ardışıklığı bunun kanıtlarındandır. Bu özelliğin en çok hissedildiği yerlerden birisi de edilgenlik¹ eklerinin eylem kök ya da gövdelerine geliş biçimidir.

¹ Değişik bir *edilgenlik* yaklaşımı için bkz. (M. Baştürk, 1995: 48-53).

1.1. {-l} : Birincil (Asıl) Edilgenlik Eki

{-l} ünsüzü için birincil edilgenlik ifadesini kullanmamız, onun zaman zaman yerini ve görevini {-n} ünsüzüne bırakabilmesi ile ilgilidir.

Dilbilgisi kitaplarımızın hemen hemen hepsinde, edilgenlik kavramını anlatmak söz konusu olduğunda, bu işlemin öncelikli olarak, {-l} ünsüzü ile gerçekleştirildiğinden söz edilir:

2/ a- Ali ev-i gör-ø-dü-ø b- Ev-ø Ali tarafından gör-ül-dü-ø

2/a-'daki e tken çatılı örnek 2/b-'de edilgen çatıya dönüştürülürken edilgenlik eki olan {-l} ünsüzünden yararlanılmış; etken çatılı örnekteki nesne (ev) yalın hale sokularak (dilbilgisel, sözde) özne konumuna yükseltilmiştir. Örnekte görme eylemini gerçekleştiren kişiyi (gerçek özne, anlamca özne) yok saymamak, özellikle belirtmek için de *X tarafından* ibaresi kullanılmıştır. Bu biçimdeki edilgenleştirme süreci, kök ya da gövdesi "l" ünsüzü ve/veya herhangi bir ünlü ile bitmeyen tüm eylemler için geçerlidir:

3/ a- * Okul müdür tarafından denetle-**l**-iyor.

b- * Başbakanlıkça ayrıntılı bir rapor iste-**l**-iyor.

c- * Camlar temizlikçi tarafından sil-**il**-di.

d- * Kapı postacı tarafından çal-**ıl**-ma-mış.

Görüldüğü gibi, dil yadırgadığı için, {-l} edilgenlik ekini yukarıdaki örneklerde – ve benzerlerinde – kullanamamaktayız. Oysaki sayısını kat kat artırabileceğimiz aşağıdaki örnek türlerinde bu eki ({-l} ünsüzü) kullanmak bir zorunluluktur:

4/ a- Kapı polis tarafından kır-**ıl**-dı.

b- Çocuk annesi tarafından döv-**ül**-dü.

c- Hükümetçe üç valinin görevine son ver-**il**-miş.

d- Adaylar benzer şekilde kandır-**ıl**-mış-lar.

Yukarıda {-l} ünsüzü kullanamadığımız 3/ a, b, c, d örnekleri ve benzerlerinin edilgenleri için, {-n} ünsüzü kullanılır. Şimdi de ikincil edilgenlik eki² olarak adlandırdığımız {-n} ünsüzünü ve ilgili örnekleri görelim.

² Neden böyle bir adlandırmaya gereksinim duyduğumuzla ilgili olarak bkz., ileride 2.1.

1.2. {-n} : İkincil Edilgenlik Eki

Eylem kök ve/veya gövdelerinin bir ünlü ya da “-l” ünsüzü ile bitmeleri durumunda, e dilgenlik e ki o larak {-n} ünsüzü devreye girer. Yukarıda verdiğimiz (3/a, b, c, d) ve “-l” ünsüzü ile olanaksız olan örnekler ancak “-n” ünsüzü kullanıldığında olanaklı hale gelmektedir:

- 5/ a- Okul müdür tarafından denetle-n-iyor.
- b- Başbakanlıkça ayrıntılı bir rapor iste-n-iyor.
- c- Camlar temizlikçi tarafından sil-in-di.
- d- Kapı postacı tarafından çal-m-ma-mış.

Sonuç olarak, Türkçe, edilgen çatı kurulumları için {-l} ve {-n} ünsüzlerinden yararlanır. Öte yandan, bu iki ünsüzün işlevleri sadece edilgen çatı oluşturmakla sınırlı değildir. {-l} ve {-n} ünsüzlerine, bazı diğer durumlarda, başka çatı kuruluşlarında da rastlarız.

2. {-l, -n} Ünsüzlerinin İşlevleri ile İlgili Bazı Saptamalar

2.1. Dönüştülük / Edilgenlik Ayrımı

Birincil edilgenlik eki olarak tanımladığımız {-l} ünsüzü dönüştülük bildiren çatılarda da görev alabilir:

- 6/ a- Ali'den sonra Mehmet de aramıza kat-ıl-dı.
- b- Ayşe misafirlikte çok sık-ıl-ıyor-muş.
- c- Öğrenciler kapının önüne diz-il-miş-ler-di.

Oysa dilbilgisi kitaplarımız gerçek dönüştülük çatı ekini {-n} ünsüzü olarak verirler. Yukarıda ikincil edilgenlik eki olarak da adlandırmayı uygun bulduğumuz {-n} ünsüzünün aslında dönüştülük çatı eki³ olması; birincil (asıl) edilgenlik çatı eki olan {-l} ünsüzünün de bazı örneklerde dönüştülük çatı eki görevinde kullanılabilmesi, bu iki ünsüzün, yerine göre, birbirlerinin görevlerini üstlenebildikleri anlamına gelmektedir. İşte konumuzu ilgilendiren yönüyle şekilbilgisel çözümleme sorunları da burada ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu durum bazı araştırmacıların çözümlenmelerinde gözden kaçabilmekte⁴ ve bizi daha dikkatli olmaya yöneltmektedir. Nitekim

³ {-ş} ünsüzü de dönüştülük çatı eki görevinde kullanılabilir (dön-üş-mek, ol-uş-mak, al-ış-mak vb.). Bu tür örnekleri konumuz dışında tutuyoruz.

⁴ Örneğin, K. Üstünova (2006: 242) “Derse yazıldım” örneğini verip, bu örnekteki {-l} ünsüzünü edilgenlik eki olarak değerlendirirken; A. Göksel & C. Kerslake (2005: 151-152),

aşağıda verdiğimiz iki örnek görünüş itibarıyla aynı olsalar da farklı çatı yapıları üzerine kurulmuşlardır:

7/ a- Tahta sil-in-di-ø. (Etken çatıdaki olası görünüm → Biri tahtayı sildi)
(Sözde özne) (edilgenlik).

b- Ayşe sil-in-di-ø. (Etken çatıdaki olası görünüm → Ayşe kendini sildi)
(Gerçek özne) (dönüşlülük)

Yukarıda birinci örnekte (7/a), yapılan bir iş var (*silme işi*) ancak bu iş kimin yaptığı belli değil; gerçek özne gizlenmiş. Buna karşılık etken çatıda nesne görevinde olan *Tahta* sözcüğü, edilgen çatıda –ya da *gizil anlatım* (Ö. Demircan, 2003: 83 ve ötesi) diye adlandırılan yapıda– dilbilgisel / sözde özne konumuna yükseltilmiştir. Oysa ikinci örnekte (7/b), görünüş birinci örnekle tıpatıp aynı olmasına rağmen, çatı edilgen değil, **dönüslü çatıdır**; özne de sözde değil, **gerçek öznedir**.

Bu tür örnekler sadece yüklemine bakılarak çözümlenmeye çalışılırsa çatı bakımından herhangi bir sonuç elde edilemeyecektir. Bu da bize tümce çatısı ile ilgili çözümlmelerimizi özne / yüklem ekseninde ele almamız gerektiğini hatırlatır: *Çatıyı özneyle yüklem arasındaki ilişki belirler. Edilgenlik de, özne ile yüklem arasında gerçekleşen ilişki türünün cümleye yansımadır* (K. Üstünova, 2006: 242).

Öte yandan, yukarıda dönüşlü çatı özelliği gösterdiğini söylediğimiz 7/b örneğine “*X tarafından*” şeklinde bir katılanla müdahale edilmesi durumunda (7/b)’deki {-In} ekinin dönüşlülük olarak değil edilgenlik eki olarak yorumlanması gerekecektir; aynı durum aşağıdaki örnek (8/b) için de geçerlidir:

8/ a- Ayşe kurula-**n**-dı-ø → Dönüşlülük (Çünkü gerçekte, Ayşe kendini kuruladı).

b- Ayşe *annesinden* kurula-**n**-dı-ø → Edilgenlik (Çünkü gerçekte, Ayşe’yi birisi kuruladı).

Sonuç olarak görünüş aynı olsa da (sözde/gerçek) öznenin değiştirilmesiyle (7/a-b [canlı/cansız]) ya da tümceye, *X tarafından* gibi eyleyen özneye gönderme yapan bir ifadeyle müdahale edilmesi durumunda (8/a-b), {-n} ünsüzünü algılama ve anlamlandırılmamız farklı olmak zorundadır.

2.2. Dönüşlülük ve Edilgenlik Eklerinin Ardı Ardına Kullanılması

“*Böyle la f-a kır-ıl-ın-ır*”, “*Bu duruma tabii ki üz-ül-ün-ebil-ir*” örneklerini veremekte ve bu örneklerdeki her iki eki de ({-l} ve {-n}) edilgenlik eki olarak yorumlamaktadırlar.

İlkesel olarak, dönüşlülük ve edilgenlik eklerinin ardı ardına kullanılabilmesi olanaklı gibi gözükse de, konuya yakından bakıldığında çok ciddi kısıtlamaların olduğu görülür. Nitekim *dönüşlülük+edilgenlik* biçimdeki yapılar yalnızca, *öznesiz çatı* diye bilinen, gerçek ya da dilbilgisel (sözde) öznenin özellikle söylenmek istenmediği 3. tekil kişi çekimli örnekler için mümkün olabilmektedir:

9/ a- Ayşe yıka-**n**-d₁-ø → (Dönüşlülük)

b- ?? Ayşe yıka-**n-ıl**-d₁-ø → (Dönüşlülük + Edilgenlik)

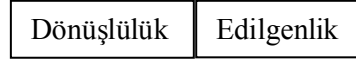
c- Yıka-**n-ıl**-d₁-ø ; Burada yıka-**n-ıl**-mış-ø → (Öznesiz çatı).

Örnek 9/b'de de gördüğümüz gibi dönüşlülük üzerine getirilebilen edilgenlik eki, kişi ekiyle çekimlenmeyi devre dışı bırakan, öznenin tamamıyla gizlendiği *öznesiz çatı* yapmaya yarıyor. Bu yö nüyle *dönüşlülük+edilgenlik* yapısının, *çifte edilgenlik* görüntüsü verse de, çifte edilgenlik kavramı ile bir ilgisi yoktur. Nitekim aşağıdaki örnekler bu savımızı doğrular niteliktedir:

Dilbilgisel Öznesi Var	Dilbilgisel Özne ile Uyumsuz	Öznesiz Çatı	Çifte edilgenlik
Balık temizle-n-di	?? Balık temizle-n-il-di	Temizle-n-il-di	ø
Kedi yala-n-dı	*Kedi yala-n-ıl-dı	Yala-n-ıl-dı	ø
Ayşe kurula-n-dı	??Ayşe kurula-n-ıl-dı	Kurula-n-ıl-dı	ø
Elma böl-ün-dü	?? Elma böl-ün-ül-dü	Böl-ün-ül-dü	ø

Sonuç olarak, dönüşlü çatılara getirilen edilgenlik ekleri, öznenin tamamen gizlendiği *öznesiz çatı*yı verirler:

10/TC kimlik no'suz listeye yaz-ıl-ın-a-ma-y-acak-ø⁵.

Çifte e dilgenlik gö rüntüsü ve ren bu ö rnek (10/), öznenin tamamıyla gizlendiği, tümceye özne düzeyinde güçlü bir *hiç kimse* anlamı katan *öznesiz çatı*dan başka bir şey değildir.

Şimdi de öznesiz çatının çifte edilgenlik kavramı ile uyumlu olup olmadığına bakalım.

2.3. Öznesiz Çatı ve Edilgenlik Ekleri

Öznesiz çatı kavramının, geçişsiz eylem kök ya da gövdelerine getirilen edilgenlik eklerinin bir ürünü olduğunu biliyoruz:

- 11/ a – Eve gid-il-di-ø
a' – *Eve gid-il-di-m
a" – *Ayşe eve gid-il-di-ø
b – Divana otur-ul-du-ø
b' – *Divana otur-ul-du-m
b" – *Ayşe divana oturu-ul-du-ø.
c – Ölümüne çok ağla-n-dı-ø
c' – *Ölümüne çok ağla-n-dı-m
c" – *Ayşe ölümüne çok ağla-n-dı-ø.

Yukarıda 10/ a, b ve c'yi herhangi bir özneye ilişkilendirdiğimizde kabul edilemez örneklerle karşılaşırız (bkz. 10/ a', a"; b', b"; c', c").

Bazı araştırmacılarca (M. Nakipoğlu-Demiralp, 2002: 3 -4) *edensiz edilgen* yapı olarak da adlandırılan *öznesiz çatılar*, ilgili eylem kök ya da gövdelerinin bir ünlü ya da “-l” ünsüzü ile bitmeleri koşuluyla, çifte edilgenlik kavramı ile uyumludurlar:

- 12/ a- O olaya gül-ün-dü-ø // ... ?gül-ün-ül-dü-ø
b- Bu uğurda öl-ün-dü-ø // ... öl-ün-ül-dü-ø

⁵ Örnek, ‘ <http://www.yenisafak.com.tr/politika/?t=10.08.2007&c=2&i=61409&Seçimlere-gölge-düşürülemez>’ adlı internet sayfasından alınmıştır.

c- Onun ölümüne ağla-n-dı-ø // ... ağla-n-ıl-dı-ø
d- Dağda üç gece kal-m-dı-ø// ... ?kal-m-ıl-dı-ø

3. Çifte Edilgenlik Kavramı

Daha önce (2.2) dönüşlülük ve edilgenlik eklerinin ardı ardına kullanılmasından söz etmiş, görünüş itibariyle çifte edilgenlik (iki edilgenlik ekinin birbirini izlemesi) görüntüsü verseler de, bu tür yapıların aslında öznesiz çatı oluşturmaktan öteye gidemediklerine değinmiştik. Peki, görünüş itibariyle edilgenlik gösteren bu ekler, hangi koşullar altında gerçekten de edilgenlik eki görevinde kullanılabilmekte; birbirini izleyebilmekte ve bazı araştırmacıların *pekiştirme* (Z. Korkmaz, 2003: 547), *katmerli çatı* (N. Koç, 1996: 333), *sağlamlaştırma*⁶ (M. Ergin, 2001: 268) ve bazısının da *ek yığılması ve sesçe bütünleşme eğilimi* (T. Banguoğlu, 2000: 414) olarak çözümleyip adlandırdığı çifte edilgenlik yapısını oluşturmaktadır?

Öncelikle *çifte edilgenlik*⁷ kavramından neyi anladığımızı açıklamamız gerekiyor: Bu kavramdan, en yalın biçimiyle, eylem kök ya da gövdelerine getirilebilen edilgenlik eklerinin birbiri ardınca kullanılabilmelerini anlıyoruz. Peki, sözünü ettiğimiz edilgenlik ekleri hemen her koşulda birbiri ardınca gelebilmekte midir? Yoksa özel koşullar mı gerekiyor? Birbiri ardınca kullanılabilen edilgenlik ekleri ile oluşturulmuş sözceler derin yapıda anlamsal bir farklılığa da neden olmaktadır? Yoksa değişiklik, sadece yüzey yapıya özgü, geçici, anlamsız, gelişigüzel yapılmış dilsel tercihlerle mi ilgilidir?

3.1. Edilgenlik Ekleri ve Sesçe Uyum Olgusu

Aslında tüm sorun aynı görevde kullanılabilen {-l} ve {-n} ünsüzlerinin, eylem kök ve/veya gövdelerine geliş biçiminden kaynaklanıyor. Kök ya da gövdeleri herhangi bir ünsüzle biten eylemler için *çifte edilgenlik kavramından* söz etmek olanaksız:

⁶ Aslında M. Ergin tam olarak şunu söylemektedir: *İkinci pasiflik ve meçhule eki olan -n-, dönüşlü fiillerden alındığı için, böyle meçhul ve pasiflik fiillerine bir de -l- getirilerek durumu sağlamlaştırılabilir: (...) Bu iki şekil arasında mânâ bakımından hiçbir fark yoktur. İkisi de birbirinin yerine kullanılabilir.* (M. Ergin, 2001: 268).

⁷ Burada, *mastarlı çifte edilgen* olarak adlandırılan *Üniversiteler polis tarafından kuşatılmak istendi /... *kuşatmak istendi* biçimindeki örnekleri (N.E. Uzun, 2000: 359) konumuz dışında tuttuğumuzu hatırlatalım.

- 13/ a– *Kazan-**il-in**-d_i-ø
b– *Yat-**il-in**-d_i-ø
c– *Gör-**ül-ün**-d_ü-ø
d– *Dur-**ul-un**-du-ø

Diğer taraftan, kök ya da gövdeleri “-l” ünsüzü ile biten eylemler için de çifte edilgenlik kavramından söz ederken – eylemin geçişli ya da geçişsiz olması bakımından – bazı çekincelerimizin olması gerekiyor:

- 14/ a– Oraya adam sal-**m**-d_i-ø / ... ??sal-**m-il**-d_i-ø
b– Para al-**m**-d_i-ø / ... ??al-**m-il**-d_i-ø
c– Duvar del-**in**-di-ø / ... ??del-**in-il**-di-ø

Kök ya da gövdesi “l” ünsüzü ile biten geçişli eylemlerden elde edilmiş edilgen yapılara ikinci bir edilgenlik eki getirmek (14/a, b, c) neredeyse olanaksız. Oysa kök ya da gövdesi bir ünlü ile biten geçişli eylemlere ikinci bir edilgenlik eki getirmek daha kolay gözüküyor:

- 15/ a– Sonuçlar bekle-**n**-di-ø / bekle-**n-il**-di-ø
b– Okullar denetle-**n**-di-ø / denetle-**n-il**-di-ø
c– Yarışlar düzenle-**n**-di-ø / düzenle-**n-il**-di-ø
d– Tanıklar dinle-**n**-di-ø / dinle-**n-il**-di-ø

Burada bir konuya özellikle dikkat çekmek istiyoruz: Biz sadece özde özne alabilen yapıların çifte edilgenliği ile ilgilenmenin daha doğru olacağını düşünüyoruz. Nitekim sözde özneyle kullanılmayan yapılar, ardı ardına edilgenlik ekleri alabiliyor olsalar da, bu, o yapıların çatı olarak farklılaşıp öznesiz çatı yapmaktan öteye gidemediklerini gösterdiğinden, bizim için araştırma örnekçesi şu şekilde olacaktır:

- 16/ a– Yemekler ye-**n**-di-ø / ... ye-**n-il**-di-ø
b– Evraklar iste-**n**-di-ø / ... iste-**n-il**-di-ø
c– Gerçekler söyle-**n**-di-ø / ... söyle-**n-il**-di-ø

Asıl araştırılması gerekenin 16/ a, b, c türündeki örnekler olduğunu düşünüyoruz. Nitekim bu tür örneklerde ister tek edilgenlikli yapıyı isterse çift edilgenlikli yapıyı yeğlemiş olalım, anlam değişmiyor gibi gözüküyor.

Oysa bu şekilde, yüzey yapıdaki bir değişikliğin derin yapıda hiçbir değişikliğe neden olmuyor gibi gözükmesi dilbilimin evrensel verilerine aykırıdır. Gerçekten de sözceleyen öznenin (dil kullanıcısı) yüzey yapıya yansıttığı (*Xi ste-n-di* yerine *Xi ste-n-il-di*'yi yeğlemesi) kişisel sözce tercihlerinden hiç birisinin nedensiz olmadığını, mutlaka araştırılması gerektiğini biliyoruz. Öte yandan soruna F. de Saussure'ün dil/söz ayrımı açısından yaklaştığımızda *dilin* nasıl olup da ayrım gözetmeksizin bu iki yapıya izin veriyor olduğu da ayrı bir merak konusudur. Çünkü anlamlı en küçük dil birimlerinden en büyük yapılara her dil ve/veya söz birimciğinin bir varlık nedeni vardır (M. Çiçek, 2004: 208) . Bu bakımdan, aslında;

X iste-n-di-ø // X iste-n-il-di-ø
X ye-n-di-ø // X ye-n-il-di-ø
X de-n-di-ø // X de-n-il-di-ø

yapılarını birbirine denk görmek, hele hele eşit olduklarını söylemek sokaktaki insan için normal bir yaklaşım olabilir; ancak bir dilci, bir dilbilimci için durum hiç de öyle değildir. Bu bakımdan, bazı araştırmacıların bu durumu gerek *pekiştirme* (Z. Korkmaz, 2003: 54 7), gerekse *sağlamlaştırma* (M. Ergin, 2001: 268) şeklinde açıklaması akla bazı sorular getiriyor: Bir dil kullanıcısı, *dildeki ekonomi ilkesi* gerçeğine rağmen, üstelik de görünürde belirgin hiçbir neden yokken, nasıl olur da ikinci bir edilgenlik ekini kullanmayı yeğleyebilir?

Bilindiği üzere bir dil olgusunu, kullanıcılarından ayrı düşünemeyiz. *X ye-n-di- // X ye-n-il-di* örnekleri de bir sözceleyen öznenin kalemde ya da sözlerinde hayat bulmakta ve yine bu kullanıcının ön gördüğü koşullarda anlam kazanmaktadır. Bu da bize, Türkçedeki çifte edilgenlik sorunsalına *Sözcelem Kuramı*⁸ açısından yaklaşabileceğimizi gösterir.

Bu durumda, sorunla ilgili olarak, sözceleyen öznenin bilinçaltına dayanan bir tercihle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Bize göre, gerçekte dönüşlülük eki olan {-n} ünsüzünün, {-l} ünsüzü ya da ünlü ile biten eylem kök ya da gövdelerine edilgenlik görevini kuşanmış olarak

⁸ Bilindiği üzere bu kuram, sözceleyen öznenin (dil kullanıcısı) niyetlerinin, duygular ve düşüncelerinin; neyi, nerede, ne zaman, kime hangi koşullar altında ilettiğinden hareketle ele alınıp çözümlenmesinin daha doğru olacağını savunur. Bu anlamda “*sözce belli bir yerde, belli bir zamanda, belli bir kişi tarafından söylenen ya da yazılan dilsel bir olgudur. Sözceleme ise, bu sözceyi üretme edimidir*”. Ayrıntılar için bkz. (Z. Kıran, 1999: 94-97)

gelmesi, beynimizin sol yarı küresi⁹ tarafından geçici ve anlık bir çözüm olarak algılanmakta, ancak dil kullanıcısını, söylemek istediklerini dile getirip rahatlama noktasında doyuma ulaştırmamaktadır. İşte tam bu noktada, dilin içsel ses düzeni ve diğer olanaklar el vermişken, dil kullanıcısı bu dilsel tatminsizliğini gerçek edilgenlik ekini devreye sokarak gidermeyi yeğlemekte ve *iste-n-di* yerine *iste-n-il-di*'yi, *de-n-di* yerine *de-n-il-di*'yi, *ye-n-di* yerine *ye-n-il-di*'yi – dilin ekonomi ilkesini yok sayma pahasına da olsa– kullanmakta bir sakınca görmemektedir:

- 17/ a- Kira için ayrılan paranın *ye-n-me-me-si* gerekirdi...
b- Kira için ayrılan paranın *ye-n-il-me-me-si* gerekirdi...
c- İddiaya kumarbazlarca büyük paraların *ko-n-ma-s-ı* gerçeği...
d- İddiaya kumarbazlarca büyük paraların *ko-n-ul-ma-s-ı* gerçeği...

Burada, 17/b'nin 17/a'ya 17/d'nin 17/c'ye yeğlenmesi elbette her şeyden önce vurgunun, pekiştirmenin öncelendiğini göstermektedir. Peki, iyi de, durup dururken neden dil kullanıcısı bir vurguya ya da pekiştirmeye gereksinim duyuyor? İşte belki de araştırılması gereken asıl sorun da bu.

3.1.1. Ses İmgesi Olarak Edilgenlik Eklerinin Ardışıklığı

Edilgenlik kavramı ile ilgili bu araştırmaya, Türk Dil Kurumu Başkanı'nın bir gazetede okuduğumuz demecinin¹⁰ neden o lduğunu söylemeden geçemeyeceğiz. Demecinin onumuzla ilgili kısmını buraya aynen alıyoruz:

- 18/ TRT, bu tür yarışmalara Türkçe sözlü parçalarla *kat-il-in-ma-s-ı* yolunda bir ilke kararı almalı.

Yukarıdaki örnek üzerinde düşündüğümüzde, *dil*in bir dizgeler sistemi olarak kurallarını koyması ve işletmesi (yüzeysel yapı) ayrı, dil kullanıcılarının (gönderici ve alıcı) bu kurallara göre duygu ve düşüncelerini dile getirdikleri söz düzeyindeki yapılar (sözceler) daha ayrı bir görünüm

⁹ Bu arada, sağ beyin yarım küresinin *gösteren yarım küre* olarak adlandırıldığını; *gösterilen yarım küre* denilen sol beyin yarım küresinin ise, *daha çok dil ve kavramlaştırma etkinliğini gösterdiğini* hatırlayalım. Ayrıntılar için bkz. (Z. Kıran, 2006: 64).

¹⁰ "Türk Dil Kurumu (TDK) Başkanı Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın (...) "TRT, bu tür yarışmalara Türkçe sözlü parçalarla *kat-il-in-ma-s-ı* yolunda bir ilke kararı almalı" dedi." (27 Aralık 2006 tarihli Milliyet Gazetesi).

sunmaktadır. Nitekim örneği paylaşp görüş sorduğumuz birçok kişi, *kat-ıl-in-ma-s-ı* sözünü biraz yadırgadıklarını dile getirirken; örneğin aşağıdaki biçimde de düzenlenebileceğini ifade ettiler:

19/ TRT; yarışmacıların, bu tür yarışmalara Türkçe sözlü parçalarla *kat-ıl-ma-lar-ı-n-ı* sağlamak yolunda bir ilke kararı almalı.

Şimdi sorun şu: Neden birçok kişi bu örneği (18/) ilk duyduğunda biraz çekinceyle yaklaşıyor? Oysa ortada Türkçenin dil bilgisi açısından hiçbir sorun yok; her şey çok normal. Bu örnekte;

kat- → Eylem kökü,
-ıl- → Dönüşlülük eki,
-in- → Öznesiz çatı yapmaya yarayan edilgenlik eki,
-ma- → Eylemden ad türetme eki.

olarak görev almış durumdalar.

Aslında çok normal olan bu ve benzeri örneklerin, sanki normal değilmiş gibi algılanma nedenleri hep aynıdır: gerek düşünsel düzeyle gerekse dil alışkanlıklarımızın, (*{-l}* edilgenlik ekidir ve kendisinden sonra a sla ikinci bir e dilgenlik ge lemez!) gü dülemesiyle “*kat-ıl-in-ma-s-ı*” i fadesini ilk duyduğumuzda bir kural ihlali varmış gibi algılıyoruz. İlk aşamada oradaki *{-l}* ekinin dönüşlülük eki olduğunu ve kendisinden sonra edilgenlik için (bu örnekte öznesiz çatı) zorunlu olarak *{-n}* ekine gereksinim duyduğu bilgisini düşünmüyoruz bile. Bu da son derece anlaşılır bir durum. Nitekim bu araştırmamız esnasında 100 kadar eylemi (Bkz. Ek-2)¹¹ internet ortamında tararken gö rdük ki *{-ll}* + *{-In}* ardışıklığı neredeyse hiç m i hi ç¹² kullanılmıyor. Bu durumda, kullanım sıklığı bu kadar az olan bir yapısal ardışıklığın (%3’e karşın %97 dolaylarında) bize olağan dışı gelmesini de olağan görmek gerekiyor.

Aslında söz dizimi açısından edilgenlik ekinin yeri sabittir, değişmez; kendisi tüm çatılar üzerine gelebilirken, kendisinden sonra hiçbir çatı eki gelmez¹³. Bunun tek bir istisnası vardır: ikinci edilgenlik eki. İkinci edilgenlik eki de çoğu kez öznesiz çatı yapmaya yarar. Bu bakımdan, şekilbilgisel çözümlmelerde edilgenlik ekinin solunda yer alan ve aynı

¹¹ Söz konusu tabloda sunduğumuz küçük bütüncede, özellikle üçüncü tekil kişideki öznesiz çatı olmak üzere, hatırı sayılır bir ikinci edilgenlik kullanımı olduğunu gözlemledik.

¹² *{-ll}* + *{-In}* biçiminde rastladığımız diğer birkaç örnek ise şunlar: *Yaz-ıl-in-di*, *diz-ıl-in-di*, *düz-ül-ün-dü*, *süz-ül-ün-dü*, vb.

¹³ Ayrıntılar için bkz. (N. Koç, 1996: 333).

görünümüne sahip ek genellikle dönüşlülük ekidir; değilse çifte edilgenliğin ilk ekidir, diyebiliriz (Bkz. Ek-1).

SONUÇ

Öncelikle, Türkçedeki çifte edilgenlik yapısının, sözde özneye kullanıldığında, sınırlı sayıda eylem kök ya da gövdesini ilgilendirdiğini; öznesiz çatı söz konusu olduğunda ise bu oranın ciddi bir artış gösterdiğini gözlemledik (Bkz. Ek-2).

Dinleyici / alıcı tarafından hemen fark edilmese de *X iste-n-di // X iste-n-il-di; X ye-n-di, X ye-n-il-di* türü örneklerin asla birbirlerine eşit olmadıklarını, en azından sözcükle öznenin bilinçaltından kaynaklanan kişisel bir tercihi olduğunu düşünüyoruz. Bu bakımdan konunun daha üst ulamlarda –örneğin tümcesel bağlam düzeyine– yeniden ele alınmasıyla şu tür örneklere de bir açıklama getirilebilecektir:

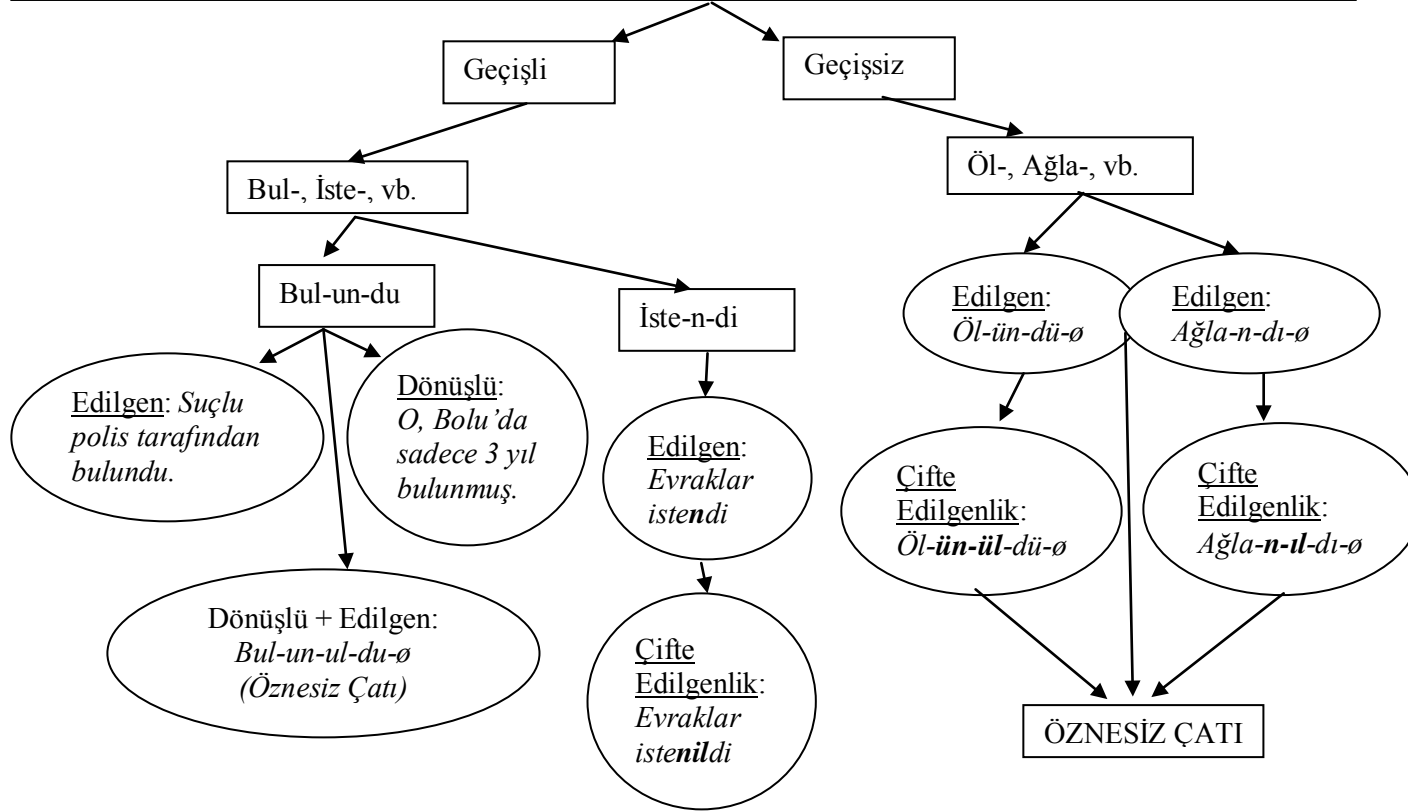
- 20/ a- *Bekle-n-en* yağmurlar geldi.
a'- ?*Bekle-n-il-en* yağmurlar geldi.
b- Ali'nin bulunması *iste-n-iyor*.
b'- ??Ali'nin bulunması *iste-n-il-iyor*.
c- Zahmetsizce para *bul-un-ma-sı* hedefleniyor.
c-' * Zahmetsizce para *bul-un-ul-ma-sı* hedefleniyor.

KAYNAKÇA

- BANGUOĞLU T., (2000) *Türkçe'nin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara
- BAŞTÜRK M., (1995), “Türkçede Edilgen Yapı”, *Dil Dergisi*, Sayı: 36, s. 48-53, Ankara.
- ÇİÇEK M., (2004), “Reprises d éfinies et démonstratives”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (ISSN 1301-3416), Cilt XVII, Sayı-2, s. 183-210, BURSA.
- DEMİRCAN Ö., (2003), *Türk Dilinde Çatı*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.
- ERGİN M. (2001), *Türk Dili*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul.
- GÖKSEL A., KERSLAKE C., (2005), *Turkish- A Comprehensive Grammar*, Routledge, ISBN: 0415114942, England.
- KIRAN Z ., & KIRAN (Eziler) A. , (2006), *Dilbilime Giriş*, S eçkin Yayıncılık, ISBN 975 02 00961, Ankara.
- KIRAN Z ., (1999), “Sözceleme ve Göstergibilim”, *Dilbilim Araştırmaları 1999*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- KOÇ N., (1996), *Yeni Dil Bilgisi*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
- KORKMAZ Z ., (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri –Şekil Bilgisi–*, TDK Yayınları 827, Ankara.
- NAKİPOĞLU-DEMİRALP M., (2002), “Türkçe'deki Ayrık Geçişsiz Eylemlerin Olay Yapısal Bir İncelemesi”, *Dilbilim Araştırmaları 2002*, s. 1-16, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- UZUN N. E., (2000), *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- ÜSTÜNOVA K. , (2006), “Yüklem, Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır?”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2006/2), C. II, S. 11, s. 241-250, Bursa.

Ek-1

EYLEM KÖKÜ SADECE “-L” ÜNSÜZÜ YA DA ÜNLÜ İLE BİTENLER İÇİN EDİLGENLİK KAVRAMI

Ek- 2

N°	İkincil Edilgenlik Kavramı Açısından Bazı Eylemler			ÖZELLİKLER					
	Eylemler	Edilgenlik	İkincil Edilgenlik	Geçişli Eylem	Geçişsiz Eylem	Ünlü Bitimli	Ünsüz Bitimli	L Ünsüzü Bitimli	INT
1.	Açıkla-mak	Açıkla-N-mak	Açıkla-N-IL-mak	✓		✓			✓
2.	Aç-mak	Aç-IL-mak	*Aç-IL-INmak	✓			✓		*
3.	Ağla-mak	Ağla-N-mak	Ağla-N-IL-mak		✓	✓			✓
4.	Aldat-mak	Aldat-IL-mak	*Aldat-IL-IN-mak	✓			✓		*
5.	Al-mak	Al-IN-mak	Al-IN-IL-mak	✓			✓	✓	✓
6.	Anla-mak	Anla-S-IL-mak	*Anla-S-IL-INmak	✓		✓			*
7.	An-mak	An-IL-mak	*An-IL-IN-mak	✓			✓		✓
8.	Ara-mak	Ara-N-mak	Ara-N-IL-mak	✓		✓			✓
9.	At-mak	At-IL-mak	*At-IL-IN-mak	✓			✓		✓
10.	Azal-mak	*Azal-IN-mak	*Azal-IN-IL-mak		✓		✓	✓	✓
11.	Bak-mak	Bak-IL-mak	*Bak-IL-IN-mak	✓			✓		✓
12.	Ban-mak	Ban-IL-mak	*Ban-IL-IN-mak	✓			✓		*
13.	Bekle-mek	Bekle-N-mek	Bekle-N-IL-mek	✓		✓			✓
14.	Belirle-mek	Belirle-N-mek	Belirle-N-IL-mek	✓		✓			✓
15.	Belle-mek	Belle-N-mek	Belle-N-IL-mek	✓		✓			✓
16.	Bil-mek	Bil-IN-mek	Bil-IN-IL-mek	✓			✓	✓	✓
17.	Bin-mek	Bin-IL-mek	*Bin-IL-IN-mek	✓			✓		✓
18.	Bit-mek	*Bit-IL-mek	*Bit-IL-IN-mek		✓		✓		*
19.	Boğ-mak	Boğ-UL-mak	*Boğ-UL-UN-mak	✓			✓		✓
20.	Bombala-mak	Bombala-N-mak	Bombala-N-IL-mak	✓		✓			✓
21.	Boya-mak	Boya-N-mak	Boya-N-IL-mak	✓		✓			✓
22.	Böl-mek	Böl-ÜN-mek	Böl-ÜN-ÜL-mek		✓		✓	✓	✓

N°	Eylemler	Edilgenlik	İkincil Edilgenlik ile	Geçişli Eylem	Geçişsiz Eylem	Ünlü Bitimli	Ünsüz Bitimli	L Ünsüzü Bitimli	INT
23.	Bul-mak	Bul-UN-mak	Bul-UN-UL-mak	✓			✓	✓	✓
24.	Çay-mak	Çay-IL-mak	*Çay-IL-IN-mak	✓			✓		✓
25.	Çalış-mak	Çalış-IL-mak	*Çalış-IL-IN-mak	✓			✓		✓
26.	Çalkala-mak	Çalkala-N-mak	Çalkala-N-IL-mak	✓		✓			✓
27.	Çal-mak	Çal-IN-mak	??Çal-IN-IL-mak	✓			✓	✓	✓
28.	Del-mek	Del-IN-mek	*Del-IN-IL-mek	✓			✓	✓	??
29.	De-mek	De-N-mek	De-N-IL-mek	✓		✓			✓
30.	Denetle-mek	Denetle-N-mek	Denetle-N-IL-mek	✓		✓			✓
31.	Dinle-mek	Dinle-N-mek	Dinle-N-IL-mek	✓		✓			✓
32.	Dur-mak	Dur-UL-mak	*Dur-UL-UN-mak		✓		✓		*
33.	Düzenle-mek	Düzenle-N-mek	Düzenle-N-IL-mek	✓		✓			✓
34.	Düş-mek	?Düş-ÜL-mek	*Düş-ÜL-ÜN-mek		✓		✓		*
35.	Eğlen-mek	Eğlen-IL-mek	*Eğlen-IL-IN-mek		✓		✓		*
36.	Ele-mek	Ele-N-mek	?? Ele-N-IL-mek	✓		✓			✓
37.	Evlen-mek	Evlen-IL-mek	*Evlen-IL-IN-mek	✓			✓		*
38.	Eyle-mek	Eyle-N-mek	Eyle-N-IL-mek	✓		✓			✓
39.	Gel-mek	Gel-IN-mek	Gel-IN-IL-mek		✓		✓	✓	✓
40.	Gevele-mek	Gevele-N-mek	Gevele-N-IL-mek	✓		✓			✓
41.	Git-mek	Gid-IL-mek	*Gid-IL-IN-mek		✓		✓		??
42.	Göllen-mek	*Göllen-IL-mek	*Göllen-IL-IN-mek		✓		✓		*
43.	Gör-mek	Gör-ÜL-mek	*Gör-ÜL-ÜN-mek	✓			✓		??
44.	Götür-mek	Götür-ÜL-mek	*Götür-ÜL-ÜN-mek	✓			✓		*
45.	Gül-mek	Gül-ÜN-mek	Gül-ÜN-ÜL-mek		✓		✓	✓	✓
46.	Güven-mek	Güven-IL-mek	*Güven-IL-IN-mek	✓			✓		✓
47.	Hazırla-mak	Hazırla-N-mak	?Hazırla-N-IL-mak	✓		✓			✓
48.	İç-mek	İç-IL-mek	*İç-IL-IN-mek	✓			✓		*

N°	Eylemler	Edilgenlik	İkincil Edilgenlik ile	Geçişli Eylem	Geçişsiz Eylem	Ünlü Bitimli	Ünsüz Bitimli	L Ünsüzü Bitimli	INT
49.	In -mek	In -IL-mek	* In -IL-IN-mek		✓		✓		*
50.	Iste -mek	Iste -N-mek	Iste -N- IL -mek	✓		✓			✓
51.	Kaldır -mak	Kaldır -IL-mak	* Kaldır -IL-IN-mak	✓		✓			*
52.	Kal -mak	* Kal -IN-mak	* Kal -IN-IL-mak		✓		✓	✓	*
53.	Kan -mak	* Kan -IL-mak	* Kan -IL-IN-mak	✓			✓		*
54.	Kapa -mak	* Kapa -N-mak	?? Kapa -N-IL-mak	✓		✓			✓
55.	Kapat -mak	Kapat -IL-mak	Kapat -IL-IN-mak	✓			✓		*
56.	Kaşı -mak	?? Kaşı -N-mak	?? Kaşı -N-IL-mak	✓		✓			??
57.	Kavra -mak	Kavra -N-mak	Kavra -N-IL-mak	✓		✓			✓
58.	Kazı -mak	Kazı -N-mak	Kazı -N-IL-mak	✓		✓			✓
59.	Kıl -mak	Kıl -IN-mak	Kıl -IN-IL-mak	✓			✓	✓	✓
60.	Kına -mak	Kına -N-mak	Kına -N-IL-mak	✓		✓			✓
61.	Kır -mak	Kır -IL-mak	?? Kır -IL-IN-mak	✓			✓		✓
62.	Koş -mak	Koş -UL-mak	* Koş -UL-UN-mak		✓		✓		?
63.	Ol -mak	Ol -UN-mak	Ol -UN-UL-mak		✓		✓	✓	✓
64.	Öde -mek	Öde -N-mek	Öde -N-IL-mek	✓		✓			✓
65.	Öl -mek	? Öl -ÜN-mek	? Öl -ÜN-ÜL-mek		✓		✓	✓	✓
66.	Önle -mek	Önle -N-mek	Önle -N-IL-mek	✓		✓			✓
67.	Öp -mek	Öp -ÜL-mek	Öp -ÜL-ÜN-mek	✓			✓		*
68.	Öv -mek	Öv -ÜL-mek	Öv -ÜL-ÜN-mek	✓			✓		*
69.	Parçala -mak	Parçala -N-mak	Parçala -N-IL-mak	✓		✓			✓
70.	Saçmala -mak	? Saçmala -N-mak	Saçmala -N-IL-mak		✓	✓			✓
71.	Sağla -mak	Sağla -N-mak	Sağla -N-IL-mak	✓		✓			✓
72.	Sakın -mak	Sakın -IL-mak	* Sakın -IL-IN-mak	✓			✓		??
73.	Sakla -mak	Sakla -N-mak	Sakla -N-IL-mak	✓		✓			✓
74.	Saldır -mak	Saldır -IL-mak	* Saldır -IL-IN-mak	✓			✓		?

N°	Eylemler	Edilgenlik	İkincil Edilgenlik ile	Geçişli Eylem	Geçişsiz Eylem	Ünlü Bitimli	Ünsüz Bitimli	L Ünsüzü Bitimli	INT
75.	Salla-mak	Salla-N-mak	Salla-N-IL-mak	✓		✓			✓
76.	Sal-mak	Sal-IN-mak	Sal-IN-IL-mak	✓			✓	✓	✓
77.	San-mak	San-IL-mak	San-IL-IN-mak	✓			✓		*
78.	Sarar-mak	*Sarar-IL-mak	*Sarar-IL-IN-mak		✓		✓		*
79.	Sar-mak	Sar-IL-mak	Sar-IL-IN-mak	✓			✓		✓
80.	Sat-mak	Sat-IL-mak	*Sat-IL-IN-mak	✓			✓		*
81.	Sil-mek	Sil-IN-mek	Sil-IN-IL-mek	✓			✓	✓	✓
82.	Solla-mak	Solla-N-mak	Solla-N-IL-mak	✓		✓			✓
83.	Söyle-mek	Söyle-N-mek	Söyle-N-IL-mek	✓		✓			✓
84.	Suçla-mak	Suçla-N-mak	Suçla-N-IL-mak	✓		✓			✓
85.	Sula-mak	Sula-N-mak	Sula-N-IL-mak	✓		✓			✓
86.	Tara-mak	Tara-N-mak	Tara-N-IL-mak	✓		✓			✓
87.	Uyu-mak	*Uyu-N-mak	*Uyu-N-UL-mak		✓	✓			✓
88.	Vur-mak	Vur-UL-mak	??Vur-UL-UN-mak	✓			✓		✓
89.	Yak-mak	Yak-IL-mak	*Yak-IL-IN-mak	✓			✓		*
90.	Yan-mak	*Yan-IL-mak	*Yan-IL-IN-mak		✓		✓		*
91.	Yararlan-mak	Yararlan-IL-mak	*Yararlan-IL-IN-mak	✓			✓		✓
92.	Yaz-mak	Yaz-IL-mak	??Yaz-IL-IN-mak	✓			✓		✓
93.	Ye-mek	Ye-N-mek	Ye-N-IL-mek	✓		✓			✓
94.	Yıka-mak	Yıka-N-mak	Yıka-N-IL-mak	✓		✓			✓
95.	Yık-mak	Yık-IL-mak	Yık-IL-IN-mak	✓			✓		*
96.	Yolla-mak	Yolla-N-mak	Yolla-N-IL-mak	✓		✓			✓
97.	Yürü-mek	Yürü-N-mek	Yürü-N-ÜL-mek	✓		✓			✓